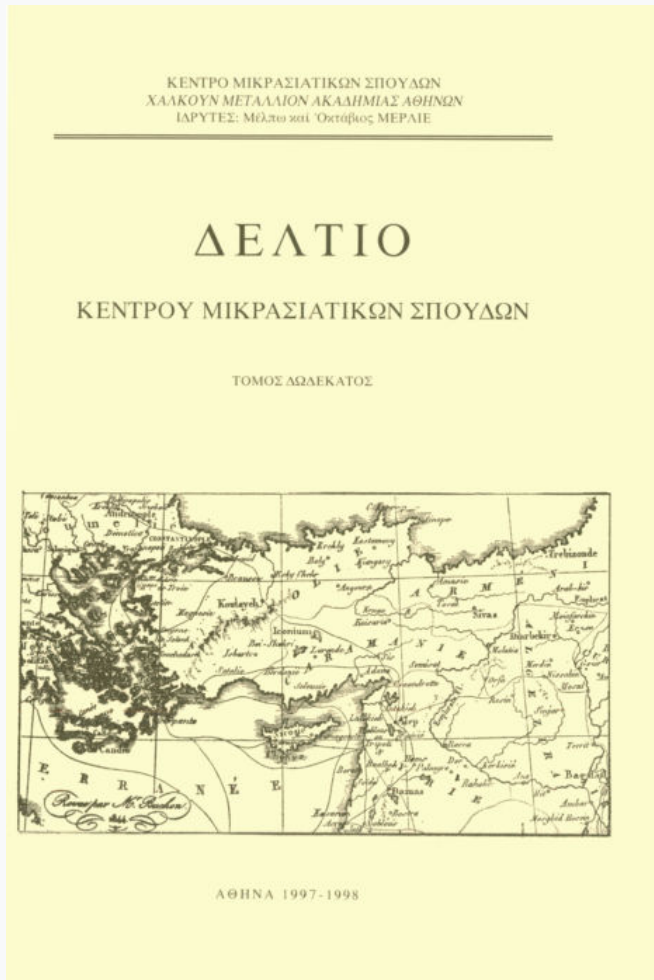

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 12 (1997)

Οθωμανικός πολιτικός σύνδεσμος και αρμένικο φιλοσυνταγματικό και φιλοδημοκρατικό κόμμα: Ενθοκεντρικά αιτήματα και πολιτικός φιλελευθερισμός

Σταύρος Θ. Ανεστίδης

doi: [10.12681/deltiokms.81](https://doi.org/10.12681/deltiokms.81)

Copyright © 2015, Σταύρος Θ. Ανεστίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ανεστίδης Σ. Θ. (1997). Οθωμανικός πολιτικός σύνδεσμος και αρμένικο φιλοσυνταγματικό και φιλοδημοκρατικό κόμμα: Ενθοκεντρικά αιτήματα και πολιτικός φιλελευθερισμός. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12, 189-201. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.81>

ΣΤΑΥΡΟΣ Θ. ΑΝΕΣΤΙΔΗΣ

ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΑΡΜΕΝΙΚΟ ΦΙΛΟΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ
ΚΑΙ ΦΙΛΟΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ: ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΑ
ΑΙΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ*

*Μνήμη Κωνσταντίνου Ταχιντζή, ιατροῦ
(Κωνσταντινούπολη 1940 – Ἀθήνα 1997)*

Τρία ιδεολογικά ρεύματα αποτυπώθηκαν, κατά κύριο λόγο, ἐπὶ τοῦ πολυεθνικοῦ ἱστοῦ τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας πρὸς τὴν ἀνατολὴ τοῦ 20οῦ αἰῶνα: α) ὁ Πανισλαμισμός, ὁ ὁποῖος ἐπεδίωκε νὰ ἀναδείξει τὸν σουλτάνο-χαλίφη ὡς τὸν πραγματικὸ ἀρχηγὸ τῶν μουσουλμάνων καὶ ὡς ἐπικεφαλῆς τοῦ ἱεροῦ πολέμου ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων τοῦ ἰσλαμοῦ· β) ὁ Παντουρρανισμός, ἰδεολογία Τουρκομάνων διανοουμένων ἐξόριστων ἀπὸ τὴ Ρωσία, ὁ ὁποῖος καλλιεργοῦσε τὸ ὄραμα τῆς ἀναβίωσης τοῦ κράτους τοῦ Τζεγγιζ-Χάν καὶ τῆς ἔνωσης ὅλων τῶν Τούρκων μὲ τὴν ἐξάλειψη τῶν μὴ μουσουλμανικῶν κοινοτήτων τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας καὶ γ) ὁ Ὄθωμανισμός, ὁ ὁποῖος πρέσβευε τὴ νομιμοφροσύνη πρὸς τὸν ἐκάστοτε ἐκπρόσωπο τῆς δυναστείας τοῦ Ὄσμάν καὶ τὴν κατάρρηση τῶν διακρίσεων σὲ βάρος τῶν ἀλλοθρησκῶν, ἀποψη τὴν ὁποία θὰ ἐνστερνίζονταν ἀργότερα καὶ οἱ φιλελεύθεροι ὁπαδοὶ τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας.

Ἀναλυτικότερα, οἱ προγραμματικὲς ἀρχές τοῦ ρεύματος τῶν Νέων Ὄθωμανῶν διακήρυτταν: α) τὴν ἰσότητα τῶν μελῶν τῆς Ὄθωμανικῆς Κοινότητος (Ümmet-i Osmaniye) καὶ τὴν κατοχύρωση τῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῶν δικαιωμάτων τους· β) τὴ συσπείρωση τῶν μελῶν τῆς Κοινότητος μὲ τὴν καλλιέργεια μιᾶς κοινῆς πατριωτικῆς συνείδησης· γ) τὴ μετατροπὴ τοῦ ὀθωμανικοῦ πολιτεύματος σὲ συνταγματικὴ μοναρχία.¹ Ἐν τούτοις, ἡ σύ-

---

* Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ πληρέστερη μορφή ἀνακοίνωσης στὸ Διεθνὲς Συνέδριο *Ἕλληνες καὶ Ἀρμένιοι στὴν ΝΑ Εὐρώπη καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία κατὰ τὸν 19ο καὶ 20ο αἰῶνα: Ζητήματα συμβίωσης καὶ ἐπιβίωσης*, ποῦ διοργανώθηκε ἀπὸ τὸ Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου καὶ τὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ διεξήχθη στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ 31.10-2.11.1994.

1. Βλ. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization*

ζευξη συστατικών στοιχείων της δυτικής πολιτικής κοινότητας (άτομικά δικαιώματα και ελευθερίες, συντεταγμένη πολιτική εξουσία) με βασικές αρχές και αντιλήψεις του Ισλαμισμού ως προκρίματος πολιτισμικής ανασύλωσης του καταρρέοντος αυτοκρατορικού οικοδομήματος, παρέμεινε ένα ευφάνταστο έγχειρημα των Νέων Όθωμανών μετά την πρόωγη διάλυσή τους από τη χαμητική άπολυταρχία. Ο Όθωμανισμός ύπονομεύθηκε γρήγορα από το διάδοχο νεοτουρκικό κίνημα, το όποιο, αν και στηρίχθηκε στην ίδια περίπου κοινωνική βάση, άναζητήσε τή σύζευξη τής ιδιότητας του πιστού του Ίσλάμ με τήν έθνική ταυτότητα του Τούρκου.² Παρ' ότι τó σύνταγμα του 1908 κατοχύρωνε τήν ίσοπολιτεία μεταξύ τών λαών τής Αυτόκρατορίας άποσπώντας τόν ένθουσιασμό και τήν ύποστήριξη τών έθνοτήτων, τís όποίες παρέσυραν δηλώσεις τών ήγετών τών Νεοτούρκων περί «άδελφών όθωμανών με ίσα δικαιώματα»,³ κατ' ουσίαν, τó νεοτουρκικό κίνημα άποτέλεσε τή συνέχεια τής μεταρρυθμιστικής παράδοσης του 19ου αιώνα, ή όποία άποσκοπούσε στη διατήρηση τής άκραιότητας τής Αυτόκρατορίας με μία μεθοδική έπιχείρηση κατάσχυσης του τουρκικού γένους.⁴

Η έλληνοοθωμανική προοπτική, ή όποία είχε αρχίσει νά διαγράφεται μετά άπό τís έπιπτώσεις του Κριμαϊκού Πολέμου, νομίζω ότι άποτελεί, έν

---

of Turkish political ideas, Πρίνστον, Νιού Τζέρσι 1962, ιδίως σσ. 10-80· Niyazi Berkes, *The development of secularism in Turkey*, Μόντρεάλ, 1964, σσ. 208-214 (στην τουρκική έκδοση: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Κωνσταντινούπολη ά.έ., σσ. 277-297)· Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*, Κωνσταντινούπολη¹ 1979, σσ. 53-67.

2. Βλ. τή χρήση τής έννοιας του «έθνοκρατισμού» άναφορικά πρós τήν ιδεολογία και τήν πολιτική τών Νεοτούρκων άπό τόν Μιλτ. Χριστοδουλίδη, *Τó Σύνταγμα έν Τουρκία και τά προνόμια του Έλληνισμού*, Άθήνα 1908, σ. 9.

3. Βλ. Α. Χ. Χαμουδοπούλου, *Η Νεωτέρα Φιλική Έταιρεία (Άγνωστοι σελίδες τής Έθνικής μας Ίστορίας)*, Ίων Δραγούμης - Άθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης - Γεώργιος Μπούσιος, Άθήνα 1946, σ. 9: «Όταν ήλθαν οι Νεότουρκοι έκήρυσαν τó Ευαγγέλιο τής συναδελφώσεως. Ο Έμβέρ Βέης, ένας άπό τούς άρχηγούς τής Έπαναστάσεως, έκήρυξε σ' ένα λόγο του: 'Δέν ύπάρχουν πιά Έλληνες, Βούλγαροι, Ρουμάνοι, Μουσουλμάνοι. Κάτω άπό τόν αυτό γαλανό ουρανό είμεθα όλοι ίσοι. Κανχόμαστε ότι είμαστε Όθωμανοί!».

4. Για τó κίνημα τών Νεοτούρκων ή έπιστημονική συμβολή άφορά κυρίως στους Feroz Ahmad, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Όξφόρδη 1969· Eric Jan Zürcher, *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Λένιντεν 1984 και Şerif Mardin, *Jön Türklerin siyasi fikirleri, 1895-1908*, Κωνσταντινούπολη 1989. Ένδιαφέρον παρουσιάζει έπίσης ή μη όλοκληρωμένη έργασία του Μ. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, Κωνσταντινούπολη [1985:]. Ώς πρós τά πραγματολογικά του στοιχεία, παραμένει πάντοτε χρήσιμο τó βιβλίο του Ahmet Bedevi Kuran, *Inkilâp tarihimiz ve «Jön Türkler»*, Κωνσταντινούπολη 1945. Ο Yakup Kadri Karaosmanoğlu, στό ίστορικό του μυθιστόρημα *Hüküm Gecesi*, Κωνσταντινούπολη² 1987 άποκαλύπτει άρεκτές πτυχές τής παρασηνιακής δράσης τής όργάνωσης.

πολλοίς, την άλλη όψη του ίδιου νομίσματος. Έδινε μίαν εϋλογη απόκριση στον έλλαδικό μεγαλοϊδεατισμό, εκφράζοντας ταυτόχρονα και την έλληνική έκδοχή του δόγματος άκεραιότητας της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ός πολιτική βούληση, ό Έλληνοοθωμανισμός καταδείκνυε την πρόθεση του έλληνικού στοιχείου να συμβιβαστεί με τον εκπολιτιστικό προορισμό του Τανζιμάτων και να αξιοποιήσει τις μεταρρυθμίσεις, συγκαλύπτοντας άφ' έτέρου και με επιδέξιο τρόπο, τις μη έξαιρετές προσδοκίες για την επικράτηση των Έλλήνων στην Άνατολή.

Άρκετους έκφραστές του έλληνοοθωμανικού ιδανικού στέγασε ή «Όργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως» των Άθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη και Ίωνος Δραγούμη, ή όποία ιδρύθηκε άρχικά για να αντιμετώπισει, μέσα άπό την όθωμανική πρωτεύουσα, τή βουλγαρική διείσδυση στη Μακεδονία και τή Θράκη και στη συνέχεια άφοσιώθηκε στην επινόηση τής μεταμόρφωσης τής Αυτοκρατορίας σε ένα πολυεθνικό κράτος, όπου ή ισότητα και ή άδελφότητα θα επικρατούσαν χάριν των πολιτιστικών δεσμών και του κοινού πεπρωμένου των λαών τής Άνατολής.⁵ Η Όργάνωση διέθετε βεβαίως και τό «Ίδανικόν» της —προσγραφόμενο κυρίως στον έθνοκεντρικό ιδεαλισμό του Δραγούμη— δηλαδή, τήν χάριν τής ευφύιας, τής δημιουργικής του φαντασίας και τής δραστηριότητάς του υπερίσχυση του έλληνικού στοιχείου στο «Άνατολικόν Κράτος».⁶

Στό όθωμανικό σύνταγμα του 1908, τό όποιο θα κατοχύρωνε τήν ίσοπολιτεία μεταξύ των millet τής Αυτοκρατορίας, άνευρε ή Όργάνωση τό πολιτικό βάθος για τήν κατάστροψη των σχεδίων της. Έφ' όσον τό νέο καθεστώς έμφορείτο άπό ιδέες για τή συνεργασία των λαών τής Άνατολής, δημιουργούντο προϋποθέσεις για τήν επίτευξη τής ευρύτερης συμμετοχής στην όθωμανική διοίκηση του έλληνικού στοιχείου,⁷ τό όποιο αντιπροσώπευε σημαντικό τμήμα του πληθυσμού και διέθετε ύπολογίσιμη οικονομική επιφάνεια. Για τήν επιτυχέστερη ένσωμάτωσή της στο όθωμανικό πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι ή Όργάνωση έπεδίωξε βεβαίως τή μύηση των κα-

5. Βλ. Άθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Όργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, επιμέλεια: Θάνος Βερέμης – Κατερίνα Μπούρα, Άθήνα-Γιάννινα 1984, σ. 61. Πρβλ. Ν. Nicolaidès, *Les Grecs et la Turquie*, Βρυξέλλες 1910, σ. 138. Βλ. επίσης Α. J. Panayotopoulos, «The 'Great Idea' and the vision of Eastern Federation: A propos of the views of I. Dragoumis and A. Souliotis-Nicolaidis», *Balkan Studies* 21/2 (1980), σσ. 331-365, και Θάνος Βερέμης, «Άπό τό έθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Τό πείραμα τής Όργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως», *Έθνική ταυτότητα και έθνικισμός στη νεότερη Έλλάδα*, Άθήνα 1997, σσ. 27-52.

6. Βλ. Α. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, ό.π., σσ. 62-64· Α. Χ. Χαμουδοπούλου, ό.π., σ. 10. Πρβλ. Charles Bigot, *Grèce-Turquie-LeDanube*, Παρίσι 1886, σσ. 269-271.

7. Έπ' αυτόν βλ. τό πλέον κατατοπιστικό άρθρο του Άλέξη Άλεξανδρή, «Οί Έλληνες στην ύπηρεσία τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1850-1922», *Δελτίον τής Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας τής Ελλάδος* 23 (1980), σσ. 365-404.

ταλλήλων προσώπων, όπως δημοσιογράφους, μέλη συλλόγων, εκκλησιαστικούς επιτρόπους κ.λπ. «Διὰ τὰ ἐξῆς δὲ ἓνα φανερόν ἀντιπρόσωπον τῆς πολιτικῆς τῆς», όπως μᾶς ἀναφέρει ὁ Σουλιώτης, «ἐσύστησε τὸν Ὀθωμανικὸν Πολιτικὸν Σύνδεσμον Κωνσταντινουπόλεως». Ἀργότερα, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1910, ὡς συνέπεια τῆς ἀπαγόρευσης ἰδρύσεως πολιτικῶν συλλόγων μὲ ἰδιαίτη ἔθνικὴ ἀπόχρωση, ὁ κοιματικὸς αὐτὸς σχηματισμὸς μετονομάσθηκε σὲ «Συνταγματικὸ Πολιτικὸ Σύνδεσμο». Τὰ ἰδρυτικὰ καὶ πλεον ἐνεργητικὰ μέλη του ἦταν μνημένοι τῆς Ὀργάνωσης. Πρόεδρος ἐξελέγη ὁ ἰατρός Ἀλέξ. Καμπούρογλου, ἐνῶ ὡς μέλη τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου ἀναδείχθηκαν οἱ Σ. Καζανόβας, Χρ. Χαραλαμπίδης, Ι. Βαλαλᾶς, Ἀλέξ. Σινιόσογλου κ.ἄ.⁸

Ἐν μέσῳ τῶν κλυδωνισμῶν τοῦ Βαλκανικοῦ Πολέμου τὰ ἡνία τοῦ Συνδέσμου ἀνέλαβε ὁ ἀντιμαχόμενος τοὺς Νεότουρκους, βουλευτῆς Σερβίαν Γεώργιος Μπούσιος ἐπισφραγίζοντας ἔτσι τὴν ἀπροκάλυπτη πλέον στάση τοῦ σωματείου ὑπὲρ τῆς διεκδίκησης τῆς ἐθνικῆς αὐτονομίας. Εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ ἀποστροφή τοῦ Μπούσιου κατὰ τὴ λογοδοσίᾳ του ἐνώπιον συνεταίρων του: «Αὐτὰ εἶχον νὰ σᾶς εἴπω. Μὲ πολιτικὸν πρόγραμμα τοῦ ἔθνους, τὸ συννομισθὲν εἰς τὸ ὑπόμνημα τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν, μὲ πολιτικὴν ὄχι ραγιαδισμοῦ, ἀναξιοπρεπῆ καὶ ἀνοφελῆ δι' ἡμᾶς, ὑποῦλον δὲ διὰ τὸ Κράτος, ἀλλὰ πολιτικὴν εἰλικρινοῦς φιλίας πρὸς τὰς ἄλλας ἐθνοτήτας καὶ μετὰ παρρησίας λέγουσαν εἰς τοὺς κρατοῦντας, ὅτι ὁ μόνος τρόπος, ἵνα σωθῶσι καὶ αὐτοί, εἶνε νὰ δεχθῶσιν εἰλικρινῶς τὴν αὐθυπαρξίαν τῶν ἐθνοτήτων καὶ ἰσοπολιτείαν τινὰ αὐτῶν, ἠῤῥῆσαμεν τὸ γόητρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐκάμαμεν ἐλευθερωτέρας τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων, ἀνεκόψαμεν τὰ σχέδια περὶ ἀποσυνθέσεως τῶν ἐθνοτήτων, ἐθέσαμεν τὰς βάσεις τῆς θετικωτέρας ἀποδοχῆς τοῦ προγράμματος ἡμῶν. Ἄν τὸ Κράτος τοῦτο δὲν καταστραφῆ, εἶνε ἀδύνατον νὰ μὴ ἐπιτύχη τὸ πρόγραμμά μας. Ἄν δὲν καταστραφῆ, ἡ ἐθνότης μας οὕτω θὰ περισωθῆ». ⁹ Ὁ Παῦλος Καρολίδης πάντως θεωροῦσε ὅτι ἡ συγκρότησις ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ κόμματος ὑπῆρξε πράξις «ἀτυχεστάτη, ἀπερίσκεπτος καὶ κατὰ βάθος ἀντεθνικὴ», ἐφ' ὅσον κατακερμάτιζε τὴν «ἠθικῶς καὶ ἐθνικῶς ἠνωμένην» κοινοβουλευτικὴν ὁμάδα, ἀποτρέποντάς τιν ἀπὸ συντονισμένη, συγκροτημένη καὶ δυναμικὴ πολιτικὴ δράσις.¹⁰ Ἀντίθετος πρὸς τὸν Σύνδεσμο ὑπῆρξε καὶ ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἰωακείμ Γ', βεβαίως γιὰ τοὺς δικούς του λόγους. Ἀνησυχῶσε ὁ Προκαθήμενος τῶν Ὀρθοδόξων λόγῳ τῶν ἐπιδιώξεων τῶν κοιματικῶν νὰ ἐμπλέξουν τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ στὰ σχέδιά τους. Πιστὸς στὴν ἐθναρχικὴ

8. Βλ. Α. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *δ.π.*, σ. 72.

9. Βλ. Γεωργίου Μπουσίου, *Τὸ Πολιτικὸν Πρόγραμμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν Τουρκίᾳ*, [Κωνσταντινουπόλη] 1912, σσ. 24-25.

10. Βλ. Παῦλος Καρολίδης, *Λόγοι καὶ Ὑπομνήματα*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1913, σσ. 222, 332-333.

παράδοση της Τουρκοκρατίας άρνούνταν τη μετατροπή του κατ' έξοχήν πνευματικού και οργανωτικού θεσμού των Όρθόδοξων σε όργανο έθνοκεντρικών πολιτικών σκοπιμοτήτων.¹¹ Άλλωστε, έξ άρχης δέν είχε επιδείξει έμπιστοσύνη ούτε πρός τους ιθύνοντες της Όργάνωσης ούτε πρός τό πολιτικό τους πρόγραμμα. Σημειώνω έπ' αυτού την άπόκριση του Ίωακείμ σε πολιτικής ύψης σύσταση του Σουλιώτη-Νικολαΐδη: «Τί πρόγραμμα θέλετε νά έχη τό Πατριαρχείο; Τό Πατριαρχείο έχει παραδόσεις, έχει δίκαια και προνόμια. Ύπάρχει πάντα μέσα σε τουρκοικό κράτος, είμεθα όλιγαριθμότεροι και άσθενέστεροι... Τό Πατριαρχείο ένα πρόγραμμα μπορεί νά έχη, νά περισώσει, όπως άνέκαθεν, τά δίκαια και τά προνόμιά του και νά έλπίζει».¹²

Είπαμε ότι τό Πατριαρχείο έπεδίωκε σθεναρώς νά περιφρουρήσει την πνευματική του ήγεμονία και νά διασώσει την Όρθόδοξη παρακαταθήκη άποκρούοντας φαινόμενα που συνέβαλλαν στην προΐούσα έκκοσμίκευση του ποιμνίου του. Ό Ίωακείμ Γ' ιδίως άνήγαγε τό κακό στους Γενικούς Κανονισμούς του 1860, οι όποιοι θεμελιώναν τη σύμπραξη κληρικών και λαϊκών ως πρός τη διαχείριση του συλλογικού πεπωμένου του Όρθόδοξου γένους.¹³

Στην έτερόδοξη Άρμενική Έκκλησία ή εξέλιξη των πραγμάτων υπήρξε διαφορετική. Με τους Γενικούς Κανονισμούς άπλώς έπισφραγίστηκε ή προΐούσα αύξηση της έπιρροής του λαϊκού στοιχείου και ή αντίστοιχη περιστολή της δικαιοδοσίας της εκκλησιαστικής ήγείας. Η πλήρης πάντως παραγκώνιση του κλήρου δέν κατέστη δυνατή λόγω της άρνησικυρίας της όθωμανικής κυβέρνησης. Στην έκδοχή τους αυτή, οι Κανονισμοί χαρακτηρίστηκαν ως έξουσία «κράτους έν κράτει». Έν τέλει, τό 1863, επικυρώθηκε ένας καταστατικός χάρτης, ό όποιος διοργάνωνε την άρμενική κοινότητα έπί κοσμικής βάσεως, εξασφάλιζε την έσωτερική της έλευθερία και έθετε τις προϋποθέσεις για τή διάσωση της έθνικής ταυτότητας. Στο καταστατικό κείμενο, οι άρχές αυτές διαχύθηκαν εύστοχα με την εισαγωγή της έννοιας του έθνους, προσγραφομένης στην πολιτική παρακαταθήκη της Γαλλικής Έπανάστασης, καθώς και με άναφορές περι καθηκόντων των ατόμων πρός τό έθνος και άντιστρόφως, περι δικαιουσίνης, νομιμότητας και περι αντιπροσωπευτικής έθνικής διοίκησης.¹⁴ Προϊόντος του χρόνου, οι Κανονισμοί

11. Έπ' αυτού βλ. αναλυτικότερα στην άνέκδοτη διδακτορική μου διατριβή *Η έθνοαρχική παράδοση της Μεγάλης Έκκλησίας και ό Μανουήλ Ίω. Γεδεών*, Άθήνα 1993, σσ. 33-162.

12. Βλ. Άθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *δ.π.*, σσ. 70-71. Πρβλ. την άπόκριση του Ίωακείμ Γ' πρός έλληνοοθωμανούς βουλευτές, Π. Καρολίδη, *δ.π.*, σ. 336 και *Έκκλησιαστική Άλήθεια* 3 (1882-1883), σ. 365.

13. Βλ. Στ. Θ. Άνεστίδης, *δ.π.*, σσ. 55-57.

14. Βλ. «Règlement de la Communauté Arménienne Grégorienne» στο Inayatullah Cemal Özkaya, *Le peuple arménien et les tentatives de réduire le peuple turc en servitude*, Κωνσταντινούπολη 1971, σσ. 282-294 καθώς και Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the service of*

αὐτοὶ ἀποδείχθηκαν ὁ θεμέλιος λίθος γιὰ τὴν ἀναζωογόνηση τῆς κοινοτικῆς ἐκπαίδευσης καὶ τὴν ἀναγέννηση τῶν ἀρμενικῶν γραμμάτων ἐν γένει. Μετὰ τὸ 1860, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀρμενικῶν σχολείων καὶ τῶν φιλανθρωπικῶν καὶ πατριωτικῶν καθιδρυμάτων πολλαπλασιάστηκε, ἐνῶ ὁ τύπος καὶ οἱ λογοτεχνικὲς ἐκδόσεις ἀποτελέσαν τὸν δίαυλο διὰ τοῦ ὁποίου διαδόθηκαν οἱ φιλελεύθερες ριζοσπαστικὲς ἰδέες καὶ σφυρηλατήθηκε ἡ ἀντίδραση πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία.¹⁵ Τὸν βαθμιαῖο αὐτὸ μετασχηματισμὸ τῆς ἀρμενικῆς συνειδησιακῆς ὑπόστασης εὐστοχα χαρακτηρίζει ὁ Grigor Ardzruni, στὸ κύριο ἄρθρο του στὴν *Mushak* [Ἐργάτης], τὸ 1872: «Ἐχθὲς ἤμασταν μία ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα, σήμερον εἴμαστε πατριῶτες, αὐριο θὰ εἴμαστε ἓνα ἔθνος ἔργατῶν καὶ διανοουμένων».¹⁶

Ὑπὸ τὸ πρῖσμα αὐτὸ, οἱ κνοφορούμενες ἐπαναστατικὲς καὶ ἀλτρωτικὲς ὁρμὲς καρποφόρησαν ραγδαία: μόλις τὸ 1872 ἰδρύεται στὸ Βάν ἡ «Ἐνωσις Σωτηρίας», ἐνῶ τὸ 1878 ἡ ἔταιρεία «Μαῦρος Σταυρὸς», γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν ἄλλες ὄχι εὐάριθμες ὁργανώσεις.¹⁷ Οἱ περισσότερες πάντως μικροῦ διαμετρήματος ἐν σχέσει πρὸς τὸ «Ἐπαναστατικὸ Κόμμα Χιντσακιάν» (Χιντσακιάν Χεγαποχαγκάν Γκουσακτσουτιόν) (1887) καὶ τὴν «Ἀρμενικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὁμοσπονδία» (Χαΐ Χεγαποχαγκάν Τασνακτσουτιόν) (1890). Οἱ Χιντζάκ διαπνέονταν τόσο ἀπὸ μαρξιστικὰ ἰδανικὰ ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ ἀλτρωτικὸ ὄραμα. Ἐν τούτοις, ὁ ἐθνικισμὸς τοὺς δὲν ὑποσκέλιζε τὴν πίστη τοὺς στὰ σοσιαλιστικὰ ἰδεώδη, οὔτε βεβαίως οἱ μαρξιστικὲς τοὺς πεποιθήσεις ἐπενεργοῦσαν καταλυτικὰ ὡς πρὸς τὸν ἐθνικισμὸ τοὺς. Κατ' οὐσίαν, οἱ Χιντζάκ ἀποτελοῦσαν τὸ μόνον ἀρμενικὸ κόμμα, τὸ ὁποῖο ἐξ ἀρχῆς καὶ ἀπεριφραστα ἔθεσε ὡς σκοπὸ του τὴν ἀπελευθέρωση ὁλόκληρης τῆς Ἀρμενίας.¹⁸ Ἀνάλογες ἰδεολογικὲς ἀφετηριὲς καὶ πολιτικὲς στοχεύσεις ἀφοροῦν καὶ στὴν «Ὁμοσπονδία» (1890), στὴν ὁποία συγχωνεύθηκαν διάφορες, ρωσικῆς προέλευσης κυρίως, ἐπαναστατικὲς ὁμάδες. Μὲ τὸ πολιτικὸ τῆς «Μανιφέστο» διακήρυττε ὅτι τὸ ἀρμενικὸ ἔθνος θὰ ἔπρεπε νὰ πά-

the Ottoman Empire, 1860-1908, Λονδίνο 1978, σσ. 3-5 καὶ Salahi Ramsdam Sonyel, *The Ottoman Armenians. Victims of Great Power Diplomacy*, Λονδίνο 1987, σσ. 21-23.

15. Βλ. Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement. The development of Armenian Political Parties through the nineteenth century*, Μπέοκλεϊ καὶ Λὸς Ἄντζελες 1963, σ. 46 κ.ἑ.· H. Pasdermajian, *Histoire de l'Arménie. Depuis les origines jusqu'au Traité de Lausanne*, Παρίσι 1986, σσ. 259-288.

16. Τὸ δανείζομαι ἀπὸ τὴν L. Nalbandian, ὁ.π., σ. 48.

17. Βλ. Esat Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ἄγκυρα 1950, σσ. 423-433· Ἰωσήφ Γρ. Κασσεσιάν, *Ὁ ἀρμενικὸς ἀπελευθερωτικὸς ἀγὼνας (1064-1920)*, Ἀθήνα 1979, σσ. 42-46.

18. Τὸ πολιτικὸ πρόγραμμα τῶν Χιντζάκ δημοσιεύει ὁ Esat Uras, ὁ.π., σσ. 434-438. Βλ. ἐπίσης τὶς ἐπισημάνσεις τῶν Louise Nalbandian, ὁ.π., σσ. 104-131· Anaide Ter Minasian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement*, Κέμπριτζ, Μασσαχουσέτη 1984, σσ. 9-11 καὶ Salahi Ramsdam Sonyel, ὁ.π., σσ. 111-114.

πει να είναι σκλάβος της ληστρικής πολιτικής της τουρκικής κυβέρνησης και καλοῦσε τούς Ἀρμενίους σὲ λαϊκὸ πόλεμο γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ οικονομικὴ ἀπελευθέρωση τῆς τουρκικῆς Ἀρμενίας.¹⁹

Ἀποτελεῖ γεγονός πάντως ὅτι οἱ ἄρμενικὲς ὀργανώσεις, παρὰ τὴν ἐπαναστατικὴ τους ὀρμη ἀφουγκράσθηκαν τὴν «ἀτιμόσφαιρα, ἡ ὁποία ἐδονεῖτο ἀπὸ τὰς ἰαχὰς τῆς ἙΑΔελεφουσύνης».²⁰ Σημειώνω ἐνδεικτικὰ ὅτι τὸν Αὐγούστο τοῦ 1908 ὁ πρόεδρος τοῦ Χιντζάκ Sabah-Gulian, ἀναφερόμενος στὸ πρόγραμμα τοῦ κόμματος σὲ σχέση μὲ τὴ μεταπολίτευση, τόνιζε: «Ἐμεῖς οἱ Χιντζάκ, θέτοντας τέρμα στὴν ἐπαναστατικὴ μας δραστηριότητα, ὀφείλομε νὰ ἐργασθοῦμε μὲ ὅλες μας τὶς δυνάμεις γιὰ τὴν πρόοδο τῆς πατρίδος».²¹ Κυρίως ὁμως ἦταν ἡ «Ὁμοσπονδία», ἡ ὁποία ἀναδείχθηκε σὲ σύμμαχο τοῦ Κομιτάτου καὶ παρὰ τὶς αὔξουσες ἐνδείξεις τοῦ νεοτουρκικοῦ ἐξτρεμισμοῦ παρέμεινε νομιμόφρων καὶ κατὰ τὴν πολυτάραχη περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκρηξὴ τοῦ Πολέμου. Ἴσως ἦταν αὐτὸς ὁ κύριος λόγος ποῦ ἡ κοινοβουλευτικὴ ὀμάδα τῶν Ἀρμενίων ὑπέστη τὶς λιγότερες ἀπώλειες σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες.²² Ἐπ' αὐτοῦ ἄς δοῦμε ὁμως καὶ τὴν κρίση τοῦ Σουλιάτη-Νικολαΐδη: «Οἱ Ἀρμένηδες ἀκολουθοῦσαν πάντα τὸ Κομιτάτο ἀπὸ μῖσος πρὸς τὸν Χαμίτ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ Τούρκου, νέου ἢ παλαιοῦ. Ἐν τούτοις, τὸ πόσον ἀνησυχοῦσαν ἀπὸ τὴν σωβινιστικὴ πολιτικὴ τοῦ Νεοτουρκικοῦ Κομιτάτου, τὸ ἔδειχναν κάθε τόσο οἱ ἐφημερίδες τους, δηλώσεις τοῦ Ἀρμενικοῦ Κομιτάτου Τασνακσασιοῦν καὶ ἐπιγραμματικὰ ἕνας λόγος τοῦ Πατριάρχου Ματθαίου Ἰσμιρλιάν: Ἐῖναι ἀνάγκη, ἔλεγε ὁ Ἰσμιρλιάν, νὰ σεβασθοῦν οἱ Τούρκοι τὴν θρησκείαν καὶ τὸ ἔθνικὸν αἶσθημα τῶν διαφόρων ἔθνων τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους. Ἀλλοιῶς ἀλλοίμονο καὶ εἰς τὰ ἔθνη αὐτὰ ἄλλα καὶ εἰς τούς Τούρκους».²³

Ἐν μέσῳ τῆς εὐφορίας τοῦ μεταπολιτευτικοῦ κλίματος, τὴν ὑποστήριξη πρὸς τὰ ἰδεώδη καὶ τὶς προγραμματικὰς ἀρχὰς τῆς Νεοτουρκικῆς Ἐπανάστασης κλήθηκε νὰ ἐκφράσει καὶ τὸ Ἀρμενικὸ Φιλοσυνταγματικὸ καὶ Φιλοδημοκρατικὸ Κόμμα (Ramgavar). Ἐφ' ὅσον μὲ τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1876 ἀποκαθίστατο, φαινομενικὰ τουλάχιστον, ἡ ἰσονομία καὶ ἡ ἰσοπολιτεία τῶν ἔθνικῶν κοινοτήτων (millet), πέρα ἀπὸ τὴ συγκατάβαση

19. Βλ. τὸ θεμελιῶδες ἔργο τοῦ ἰθύνοντος νοῦ τῆς Ὁμοσπονδίας Mikayel Varandian (1874-1934), *Hay heghapokhakan Dashnaksutian Patmutiun* [Ἱστορία τῆς Ἀρμενικῆς Ἐπαναστατικῆς Ὁμοσπονδίας], τόμ. 1-2, Παρίσι 1932, καὶ εἰδικότερα L. Nalbandian, ὀ.π., σσ. 151-178· A. Ter Minassian, ὀ.π., σσ. 11-14 καὶ S.R. Sonyel, ὀ.π., σσ. 123-126.

20. Ἡ περιγραφή ἀνήκει στὸν Κρῶσφορὸ Πράϊς, «Τέσσαρα ἔτη νεοτουρκικῆς διοικήσεως», *Ἑλλητισμός* 17 (1914), σ. 432.

21. Βλ. *Aspirations et agissements révolutionnaires des Comités Arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane*, Κωνσταντινούπολη 1917, σ. 49.

22. Βλ. Arnold J. Toynbee, «The position of Armenians», *The New Europe*, τόμ. 4, ἀρ. 50 (27.IX.1917), σ. 331· S. Ramsdam Sonyel, ὀ.π., σ. 280.

23. Βλ. Ἀθανάσιος Σουλιάτης-Νικολαΐδης, ὀ.π., σ. 91.

των κομιτάτων, αναδείχθηκε τὸ Ramgavar ὥστε ἀφ' ἑνός, νὰ ἀπορροφήσει ἀποτελεσματικὰ τοὺς κραδασμοὺς ἀπὸ τὸν πρόσκαιρο κατευνασμὸ τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ ἀρθρώσει ἕναν ἀνανεωμένο καὶ πειστικὸ πολιτικὸ λόγο γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς μεταπολίτευσης καὶ κυρίως γιὰ τὴ διεκδίκηση, μὲ προγραμματικὴ σαφήνεια καὶ πολιτικὸ ρεαλισμὸ, τῶν ἀνυπερβλήτων αἰτημάτων τῆς ἀρμενικῆς κοινότητος. Ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτό, στὴν ἰδρυτικὴ ἀναγγελία πρὸς τὸ ὀθωμανικὸ κοινοβούλιο, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1908,²⁴ ἀφοῦ ἐκθειάζεται ἡ μεταπολίτευση ὡς γεγονός κατάλυσης τῆς ἀπολυταρχίας καὶ ὡς περίοδος εὐδαιμονίας καὶ προόδου, τονίζεται ἡ ἀναγκαιότητα συσπείρωσης ὅλων τῶν ὀργανώσεων ὑπὸ τὸ ΑΦΦΚ γιὰ τὴν τελειοποίηση τοῦ κοινοῦ πολιτικοῦ ἀγῶνα.

Ἡ ἰδεολογικὴ διακήρυξη ἐνέχει, ἀκριβῶς, τὰ στοιχεῖα ἑνὸς συγκροτημένου πολιτικοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖο ἀναγόμενο εὐθέως στὸ πλαίσιο ἀρχῶν καὶ ἰδεῶν τοῦ μεταπολιτευτικοῦ κινήματος καταφέρει νὰ συνδυάσει τὴν ἔκφραση τῆς πολιτικῆς βούλησης γιὰ τὴν περιφρούρηση καὶ ἐπιβίωση τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος μὲ τὶς διεκδικήσεις γιὰ τὴ σφρηλάτηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας, τὴν βελτίωση τοῦ κοινοτικοῦ καθεστώτος καὶ τὴν αὐξηση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ ἀρμενικοῦ στοιχείου.

Ἡ ἐπιχειρηματολογία ἔχει ὡς ἀφετηρία τὴν ἀνασκευὴ τῆς ἰδεολογίας τοῦ Ὀθωμανισμοῦ: «Μία πολιτικὴ, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴν ἐξάλειψη τῶν διαφορῶν καταγωγῆς, θρησκείας, γλώσσας, ἱστορίας, ἠθῶν καὶ ἐθίμων τῶν ἐθνότητων καὶ τὴν συνένωσή τους ὑπὸ τὴν κοινὴ ταυτότητα τοῦ Ὀθωμανοῦ, εἶναι ἀνεπιτυχῆς καὶ δὲν συμφέρει στὸ ὀθωμανικὸ κράτος». Ὁ διαχωρισμὸς εἶναι σαφής: ἡ ὀθωμανικὴ ιδιότητα ἀφορᾷ μόνον στὴν ἐθνικότητα: ὡς πρὸς τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα παραμένουν Ἀρμένιοι, ὅπως οἱ λοιποὶ παραμένουν Ἕλληνες, Τοῦρκοι, Βούλγαροι κ.τ.λ. Ἡ διαφύλαξη καὶ ἐνίσχυση τῶν ἐθνικῶν ταυτοτήτων δὲν θὰ ἐπιφέρει βεβαίως τὴ διάσπαση τῆς Ἀυτοκρατορίας, ἐφ' ὅσον ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἑτερογενῶν κοινοτήτων ἐμφορεῖται ἀπὸ τὴν αἴσθηση τοῦ δικαίου καὶ τῆς νομιμοφροσύνης, προϋποθέσεις θεμελιώδεις γιὰ τὴν εὐμερία καὶ πρόοδο τῆς κοινωνίας. Γιὰ τὸ ΑΦΦΚ, ἡ πολιτικὴ νομιμοφροσύνης ἀφορᾷ σὲ συγκεκριμένους τρόπους καὶ μέσα πολιτικῆς δράσης: στὴν ἔντυπη κυκλοφορία τῶν ἰδεῶν, στὶς εἰρηνικὲς συναθροίσεις καὶ στὸ κοινοβουλευτικὸ ἔργο. Τὰ ἐκβιαστικά μέσα καὶ οἱ δυνα-

24. Τὸ πρωτότυπο κείμενο καὶ ἡ μετεγγραφή του μὲ λατινικοὺς χαρακτήρες δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν Erdal İter στὸ *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, ἀρ. 4 (Ἰανουάριος 1993), σσ. 520-556. Οἱ σχετικὲς παραπομπὲς τῆς ἐργασίας ἀφοροῦν στὴ δημοσίευση αὐτή. Τὸ πρόγραμμα τοῦ κόμματος, στὴν ἀρμενικὴ γλώσσα, δημοσιεύει καὶ ὁ Manuk G. Jizmejian, *Patmutiun amerikahai Kaghakakan Kusaksutiants, 1890-1925*, [Ἱστορία τῶν Ἀρμενικῶν-Ἀμερικανικῶν πολιτικῶν κομιτῶν, 1890-1925], Fresno, Calif. 1930, σσ. 168-172. Πρὸβλ. Richard G. Hovannisian, *Armenia on the road to Independence, 1918*, Μπέρκλεϊ-Λὸς Ἄντζελες, Λονδίνο 1967, σ. 282 ἀρ. 54.

μικές ενέργειες προορίζονται μόνον έναντίον δυνάμεων, οί όποϊες έπιβουλεύονται τή συνταγματική τάξη και νομιμότητα. Ή διακήρυξη θέλει τούς Άρμενίους άτομα δημοκρατικών αντίληψεων, στην καλλιέργεια και έμπέδωση τών όποϊων συμβάλλει τό πνεύμα πού διαπνέει τήν άρμενική εκκλησιαστική και κοινοτική όργάνωση. Έπισημαίνεται, έν τούτοις, ότι ή ειρηνική διαβίωση και όμοφυχία δέν διασφαλίζονται μόνον μέ τή συναίνεση τών Άρμενίων. Έφ' όσον τό σύνταγμα άποτελεί τόν θεμέλιο λίθο του πολιτεύματος, ή πολιτική χειραγώγηση τών κοινοτήτων θά πρέπει νά έχει ως γνώμονα τήν έννοια τής πολιτικής άνοχής. Ή έπιβολή επί άλλων πολιτικών σχηματισμών θά σήμαινε τήν κατάλυση του πολιτεύματος, τό όποϊο οικοδομείται επί τής ελεύθερης πολιτικής βούλησης και τής ελεύθερης κυκλοφορίας τών ιδεών.

Στίς συγκεκριμένες προγραμματικές άναφορές ό διαχωρισμός μεταξύ πολιτικού και έθνικού στόχου είναι σαφής: ό πρώτος έγκειται στην εκτενή και επί τό δημοκρατικότερο τροποποίηση του συντάγματος, καθώς και στην βαθμιαία εφαρμογή τής αποκέντρωσης ως προϋπόθεσης πολιτικής ανεξαρτησίας του όθωμανικού κράτους, ένώ ό έθνικός (milli) στόχος προέβαλλε: α) τή διασφάλιση του άπαραβίαστου του προνομιακού καθεστώτος· β) τήν άναθεώρηση, βάσει τών νέων δεδομένων και άπαιτήσεων, τών έθνικών κανονισμών· γ) τόν διαχωρισμό τών θρησκευτικών ύποθέσεων από τις διοικητικές, ιδίως ως πρós τά θέματα τής παιδείας, και δ) μέτρα για τή διάσωση και ανάπτυξη τής άρμενικής γλώσσας, ιστορίας και λογοτεχνίας, καθώς και τών άρμενικών μνημείων και καθιδρυμάτων.

Αντιθέτως, τό καταστατικό του Όθωμανικού Πολιτικού Συνδέσμου παρουσιάζεται με λάκωνική, συνοπτική διατύπωση και χωρίς τήν πρόταξη ιδεολογικής διακήρυξης.²⁵ Ό συντάκτης μάς εισάγει άπ' εϋθείας στους στόχους του Συνδέσμου: «1. Ένίσχυσις του συνταγματικού καθεστώτος και σύντονος επιδίωξις πιστής και ειλικρινούς εφαρμογής τών συνταγματικών ελευθεριών δι' όλους έν γενεί τούς όθωμανούς· 2. Πρós περιφρούρησιν τής άκεραιότητος του συνταγματικού Όθωμανικού Κράτους ένίσχυσις και διάδοσις τής ιδέας τής πολιτικής ένότητος τών έν τῷ Κράτει διαφόρων έθνικοτήτων· 3. Έπιδίωξις ειλικρινώς και άμοιβαίως φιλικών σχέσεων μετά τών άλλων Κρατών και ίδια στενωτέρα προσέγγισις πρós τά Κράτη τής Χερσονήσου του Αΐμου λόγω γειτνίασεως και ταυτότητος συμφερόντων· 4. Έλευθέρα τών άτόμων θρησκευτική, πνευματική και κοινωνική ανάπτυξις επί τή βάσει τών ιδιαίτερων παραδόσεων εκάστης έθνικότητας. Έπομένως τό άπαραβίαστον του άνέκαθεν ύφισταμένου δι' εκάστην έθνικότητα εκκλησιαστικού, εκπαιδευτικού και κοινωνικού έν γενεί καθεστώτος». Οί παραπάνω στόχοι θά επιδιωχθούν «διά τής διαδόσεως τών ιδεών και άρχών του

25. Βλ. Κανονισμός του έν Κωνσταντινουπόλει Όθωμανικού Πολιτικού Συνδέσμου, Κωνσταντινουπόλη 1909, στον όποϊο και οι σχετικές παραπομπές τής έργασίας.

Συνδέσμου εις τὸν λαὸν καθ' ἅπαν τὸ Κράτος καὶ ἐν εὐρείᾳ κλίμακι· διὰ τῆς ἐν τῷ Κοινοβουλίῳ ὑποστηρίξεως πολιτικοῦ κόμματος ἀσπαζομένου τὰς ἄλλὰς τοῦ προγράμματος· διὰ τοῦ τύπου, διὰ συλλαλητηρίων καὶ παντοῦ ἄλλου νομίμου μέσου».

Δὲν νομίζω ὅτι ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση τὸ φιλοκαθεστωτικὸ καὶ φιλοσυνταγματικὸ στίγμα τῶν δύο κομματικῶν προγραμμάτων. Ἐν τούτοις, δὲν ἀναιρεῖται ἡ ὑπόνοια ὅτι γιὰ ἀμφότερα, ἡ μεταπολίτευση ἀποτελεῖ ἓνα πολιτικὸ πρόγραμμα, ἓνα εὐφορο πολιτικὸ ἔδαφος γιὰ τὴ ρίζωση καὶ εὐδοκίμηση τῶν ἐθνοκεντρικῶν τοῦς αἰτημάτων. Ἰδίως γιὰ τὸν Πολιτικὸ Σύνδεσμο, ἃς μοῦ ἐπιτραπεί ἡ ἔκφραση, δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι τηρεῖ καλὰ τὰ προσχήματα μὲ τὴ διακήρυξη τῶν γενικῶν ἀρχῶν γιὰ τὴν περιφρούρηση τῆς συνταγματικῆς τάξης, τὴ σύντονη ἐπιδίωξη τῆς πιστῆς καὶ εἰλικρινοῦς ἐφαρμογῆς τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν γιὰ ὅλους κ.τ.λ. Πέραν αὐτοῦ ὁμως, οἱ ἀναφορὲς σὲ συγκεκριμένα πολιτικὰ διαβήματα ἀφοροῦν κατ' ἀρχὴν στὴ βελτίωση τοῦ κοινοτικοῦ καθεστώτος καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἑλληνο-οθωμανικῆς ἀρχηγείας καὶ ὄχι πάντως στὴν ἐπεξεργασία πολιτικῶν ιδεῶν γιὰ τὴν ἐνδοψία τῆς πολιτειακῆς μεταβολῆς καὶ στὴ συνακόλουθη διατύπωση προτάσεων γιὰ τὴ βελτίωση τοῦ πολιτεύματος. Ἐναφέρω ἐνδεικτικῶς: «Περὶ ἐκλογῶν. Ἐφαρμογὴ τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας εἰς πάσας ἐν γένει τὰς τε βουλευτικὰς καὶ λοιπὰς τοπικὰς ἐκλογάς. Περὶ ἐκπαιδεύσεως: Ἐναγνωρίζομένης τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐκπαιδεύσεως, παρέχεται εἰς πάντα Ὅθωμανὸν τὸ δικαίωμα τοῦ ἰδρύνει παντὸς βαθμοῦ καὶ εἴδους σχολὰς συμφῶνως τῷ εἰδικῷ νόμῳ. Περὶ δημοσίας ἀσφαλείας. Ἐφαρμογὴ συντόνων καὶ ἀποτελεσματικῶν μέτρων πρὸς ἀποκατάστασιν πλήρους καὶ διαρκοῦς ἀσφαλείας καὶ τάξεως ἀνὰ τὸ Κράτος. Περὶ φορολογίας. Ἐλάττωσις τοῦ φόρου τῆς δεκάτης, παρακώλυσις μονοπωλίων παραβλαπτόντων τὴν παραγωγὴν καὶ τὸ ἐμπόριον» κ.τ.λ. Ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ καὶ τὸ αἶτημα περὶ αὐτοδιοικήσεως καὶ ἀποκεντρώσεως τῶν διοικητικῶν λειτουργιῶν, ἀποσπασματικὰ διατυπωμένο, δὲν μᾶς πείθει ὅτι διαπνέεται ἀπὸ τὴ θεμελιώδη ἀρχὴ τοῦ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἡ ὁποία προβάλλει τὴν τοπικὴ αὐτοδιοίκησι ὡς ζωντανὸ κῆταρο τῆς γνήσιας δημοκρατίας. Πόσο μάλλον ὅταν οἱ ὑπὸ τὸν πρίγκιπα Sabahattin φιλελεύθεροι, ὑποστηρίζοντας δυναμικὰ τὸ ἀντίστοιχο αἶτημα, εἶχαν ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τοὺς τὸ ἀγγλικὸ πολίτευμα.²⁶

26. Γιὰ τίς ἱστορικές προϋποθέσεις τῆς ἀποκέντρωσης στὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία βλ. Yaşar Yücel, «Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona dair Genel Gözlemler», *Bellefen* 38, ἀρ. 152 (1974), σσ. 657-708. Γιὰ τοὺς προγραμματικούς στόχους τῶν φιλελευθέρων βλ. «Doctrines et programmes des partis politiques ottomans», *Revue du Monde Musulman*, τόμ. 22, Μάρτιος 1913, σσ. 159-162· Ahmed Bedevi Kuran, ὁ.π., σ. 169 κ.έ.· τοῦ ἴδιου, *Osmanlı İmparatorluğunda inkilâp hareketleri ve Milli Mücadele*, Κωνσταντινούπολη 1956, σσ. 406-407 καὶ P. Fesch, *Constantinople aux Derniers Jours d'Abdul Hamid*, Παρίσι 1907, σσ. 380-382.

Βεβαίως και τὸ ΑΦΦΚ, προκρίνοντας στὸ πρόγραμμά του τὴν ἀποκέντρωση, δὲν ἀποφεύγει νὰ συνδέσει αὐτὴ τὴ διοικητικὴ μεταρρύθμιση μὲ τὸ αἷτημα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐθνικῶν κοινοτήτων. Ἐν τούτοις, τὸ λεξιλόγιο καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία τῆς διακήρυξης καταδηλώνουν συντάκτες ἐξοικειωμένους μὲ τὰ ἐννοιολογικὰ ἐφόδια τοῦ δυτικῆς πολιτικῆς φιλελευθερισμοῦ, οἱ ὅποιοι ἔχοντας τὴν ἐποχὴ τῆς πολιτειακῆς μεταβολῆς ἐπεξεργάζονται πολιτικὲς προτάσεις γιὰ τὴν περιστολὴ τῆς ἀπολυταρχίας, τὴ διεύρυνση τῶν ἐλευθεριῶν, τὴν ἀποτελεσματικότερη κατοχύρωση τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσότητος καὶ τὴν ἐμπέδωση τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας· κοντολογίς, ἐντάσσουν ὀργανικὰ τὸ αὐτονομιστικὸ τους αἷτημα σὲ ἓνα σύγχρονο, φιλελευθερο πρότυπο πολιτειακῆς ὀργάνωσης.

Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ διαπίστωση ὅτι στὴν κομματικὴ διακήρυξη ἀπαντᾶται ἡ ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀναδεικνύεται πλήρως ὡς ἡ ἀρχὴ τὴν ὁποία κληροδότησε στὴ φιλελεύθερη πολιτικὴ σκέψη ὁ Ρουσσώ, δηλαδὴ ὡς ἡ πολιτικὴ ιδιότητα τοῦ συλλογικοῦ σώματος ποῦ συγκροτεῖ τὴν πολιτικὴ κοινωνία. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, γιὰ τὸ Ramgavar εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ κυριαρχία δὲν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὸ γνώρισμα τοῦ ἡγεμόνα καὶ ἐπιπλέον, ἡ λαϊκὴ βούληση μαζί μὲ τὰ θεμελιώδη πολιτικὰ δικαιώματα τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας ἀνάγονται σὲ ἀκρογωνιαίους λίθους τῆς συνταγματικῆς νομιμότητος. Ἐν τούτοις, δὲν ἀποτολμάται ἡ ἀπόσπαση τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα, ὁ ὁποῖος συμπράττει μὲ τὴ Βουλὴ καὶ τὴ Γερουσία στὸν τομέα αὐτό, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ δικαστικὴ ἐξουσία κατοχυρώνεται ἔναντι τῶν ἐπεμβάσεων τῆς κυβέρνησης καὶ θεοπίζεται ἡ πολιτικὴ εὐθύνη τῆς τελευταίας ἐνώπιον τοῦ Κοινοβουλίου. Θὰ ἔλεγα, συνεκτιμώντας καὶ τὶς διατάξεις γιὰ τὸ ἀνεύθυνον τοῦ ἡγεμόνος καὶ τὴ σύμπραξί του μὲ τὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο ὡς πρὸς τὸ κυβερνητικὸ ἔργο, ὅτι ἐπέρχεται στὴ σκέψη ἓνα πρότυπο διακυβέρνησης ποῦ προσιδιάζει πρὸς τὴ γαλλικὴ συνταγὴ τῆς χρυσοῦς τομῆς (*juste milieu*): Σύμπνοια καὶ συνεργασία ἡγεμόνα καὶ κυβέρνησης, ποῦ ἀποφέρουν καὶ διασφαλίζουν τὴν κυβερνητικὴ σταθερότητα, ἐν τέλει ὁμως καὶ ἓνα ἀναιμικὸ Κοινοβούλιο, ποῦ μπορεῖ εὐκολὰ νὰ μετασχηματισθεῖ καὶ ποῦ ἐπενεργεῖ πολὺ περιοσσότερο γιὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ κυβερνητικοῦ σχήματος καὶ τὴν ἀμβλυνση κοινωνικῶν προβλημάτων.²⁷ Ἕνα πολιτικὸ σύστημα ποῦ συνάδει πάντως πρὸς τὴν πολιτικὴ παράδοση τῆς θεοκρατικῆς ὀθωμανικῆς μοναρχίας.

Ἐπὶ τὸν ἰδεαλιστικὸ τους οἶστρο, τὰ δύο κόμματα θεωροῦσαν, προφανῶς, ὅτι ἀκόμη καὶ αὐτὴ ἡ πολιτειακὴ ἐκδοχὴ ἐξασφάλιζε τὴ βαθμιαία αὐτονόμηση τῶν ἐθνικῶν κοινοτήτων, ἂν ὄχι τὴν «ἐκ τῶν ἔσω» ἄλωση τῆς

27. Τὴν ἐλλαδικὴ ἐκδοχὴ τοῦ φαινομένου μελετᾷ ὁ Νικηφόρος Διαμαντοῦρος, «Ἡ ἐγκαθίδρυση τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ λειτουργία του κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα», *Ὀψεις τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα*, Ἐπιμέλεια: Δ. Γ. Τσαούσης, Ἀθήνα 1984, σσ. 55-71.

Αυτοκρατορίας. Ἄρκει νὰ ἐφαρμόζονταν ὄντως ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσονομία. Ὅμως, ἡ ραγδαία ἐκδήλωση τοῦ ὑπολανθάνοντος φυλετικοῦ ἐθνικισμοῦ τῶν Κομιτάτου τοὺς προσγείωσε. Καὶ τὸ χειρότερο: συνειδητοποιήσας τὸ μέλλον τῆς Αὐτοκρατορίας ὑπὸ τὴν ἐπίδραση μιᾶς ἰδεολογίας, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε συγκερασμὸ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐθνικισμοῦ μετὸν αὐταρχισμό τῆς Ἀνατολῆς, ἐπέλεξαν τὸν ἐφοδιασμὸ ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐθνικιστικὸ ὄπλοστάσιο γιὰ νὰ ἀντιπαραταχθῶν. Λίγη σημασία ἔχει ἴσως τὸ ὅτι ἡ ἐλληνορθωμανικὴ πλευρὰ ἐπιβραδύνθηκε ὡς πρὸς τὴν σύνδεσθί της στὸ ἄρμα τοῦ ἀλυτρωτισμοῦ λόγῳ τῆς σθεναρῆς ἀντίστασης τοῦ Ἰωακείμ Γ'. Μετὰ ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους οἱ ἐθνικὲς κοινότητες τῆς Αὐτοκρατορίας ἀφέθηκαν στὸν ἄκμονα τῆς ἐθνικιστικῆς σφυρηλασίας²⁸ μετὰ τὰ γνωστὰ ἀποτελέσματα ὡς πρὸς τὴν ἐπιβίωσή τους στὴ μικρασιατικὴ ἐνδοχώρα.

Ἡ περίπτωση τῶν δύο αὐτῶν κομματικῶν σχηματισμῶν μᾶς ἀνασυνδέει, προσφυνῶς νομίζω, μετὰ τὸ ζήτημα τοῦ ἰδιόμορφου πολιτικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Μία διαδικασία ἀνασυγκρότησης ἐξωγενῆς καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀπρόσφορη γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῶν φιλελευθέρων θεσμῶν τοῦ δυτικοῦ πολιτεύματος. Ἄς τὸ ποῦμε ἀλλιῶς: Ἐγκλωβισμένη στὴ θεοκρατικὴ ἔδραση καὶ τὴν αὐταρχικὴ ἰδιοσυγκρασία τῆς πολιτικῆς της παράδοσης ἡ ὀθωμανικὴ κοινὴνία ὀλιγόησε ὡς πρὸς τὶς κατακτήσεις τῆς δυτικῆς πολιτικῆς σκέψης καὶ τὴ μετεξέλιξη τῶν πολιτικῶν θεσμῶν. Ἀπέτυχε στὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς νομικῆς τάξης στὴν ὁποία προστατεύονται τὰ θεμελιώδη ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ οἱ πολιτικὲς ἐλευθερίες, στὴ δημιουργία δηλαδὴ ἑνὸς θεσμικοῦ πλαισίου γιὰ τὴ διάπλαση τῆς συνείδησης τοῦ πολίτη, καὶ ἐκτέθηκε ἔτσι ἀνοχύρωτη στὴν ὀρμη τοῦ ἐθνικισμοῦ, ὅπως αὐτὸς μετὰ τὴν ἐκρηκτικὴ του μορφή ἐκδηλώθηκε στὸν βαλκανικὸ χῶρο.²⁹ Ὑπὸ τοὺς ὄρους αὐτοὺς, οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ ἀναπτύχθηκαν, ἐν πολλοῖς, ἐξυπηρετώντας τὴν ἐδραίωση καὶ τὴν ἐπίρρωση τῆς ἐπικρατοῦσας ἐθνοκεντρικῆς ἰδεολογίας παρὰ συμβάλλοντας στὴ διαμόρφωση μιᾶς κοινῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ εὐημερίας.

Μετὰ τὰ ζητήματα ὁμως αὐτὰ ἔχει ἤδη ἀναμετρηθεῖ ἡ ἐπιστήμη καὶ θὰ ἦταν περιττὸ, θαρρῶ, νὰ ἐπισημάνω τὴν ἀντινομία μεταξὺ τῶν ἐθνικιστικῶν πολιτικῶν ἀποκλίσεων καὶ τοῦ αἰτήματος ἐμφιλελευθερισμοῦ τῆς

28. Γιὰ τὴ συνεργασία Ἑλλήνων καὶ Ἀρμενίων κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ βλ. J. K. Hassiotis, «Shared illusions: Greek-Armenian Co-operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)», *Greece and Great Britain during World War I. First Symposium*, Θεσσαλονίκη, Institute For Balkan Studies, 1985, σσ. 139-187. Πρβλ. J. K. Hassiotis, «The Greeks and the Armenian Massacres (1890-1896)», *Neo-Hellenika* 4 (1981), σσ. 69-109.

29. Βλ. ἐπ' αὐτοῦ τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόδειγμα τοῦ Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, «'Νοερὲς κοινότητες' καὶ οἱ ἀπαρχῆς τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος στὰ Βαλκάνια», *Ἐθνικὴ ταυτότητα καὶ ἐθνικισμὸς στὴ νεότερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1997, σσ. 53-131.

κοινωνίας ως μεθοδολογικού εργαλείου για τη μελέτη των πολιτικών συμπεριφορών του ελληνοτουρκικού χώρου.³⁰ Η ιστορική νομοτέλεια, με κορυφαίο παράδειγμα τη Μικρασιατική Καταστροφή, απέδειξε ότι η μετεξέλιξη μιās πολυεθνικής κοινωνίας σε πολιτική κοινότητα δεν μπορεί να συμβαδίσει με την ύπονόμηση της ετερότητας του άλλου, με τον εξοστρακισμό δηλαδή της θεμελιώδους έννοιας της πολιτικής άνοχης.³¹

Με βάση το υπάρχον γνωσιολογικό και ερευνητικό υπόβαθρο, αποδίδουμε κατά κανόνα μη λανθάνουσες φιλελεύθερες προθέσεις στους ιδεολόγους του Όθωμανισμού, στη φιλοδυτική φιλελεύθερη παράταξη του πρίγκιπα Sabahattin και σε όρισμένους Νεο-Φαναριώτες, οι όποιοι πίστεψαν ειλικρινά στις ιδεολογικές αρχές του Τανζιμάτ. Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση ἄς μὴ ἐπιτραπῆ νὰ ὑποθέσω καὶ τὸν προσανατολισμὸ τῶν φορέων τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ περαιτέρω ερευνητικὴ καὶ ἀναλυτικὴ ἐργασία θὰ μᾶς ἀποκαλύψει.³² Πάντως, οἱ ἐνδείξεις πού ἀφοροῦν σὲ πνευματικούς ἀνθρώπους διαπνεόμενους ἀπὸ βασικά ἄρθρα τῆς πνευματικῆς παρακαταθήκης τοῦ Διαφωτισμοῦ στοιχειοθετοῦν βάσιμες προϋποθέσεις ὡς πρὸς τὴν ἀνάδειξη κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς καὶ πολιτικῶν προθέσεων μὲ γνώμονα τὴν πολιτικὴ ἀρετὴ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνοχῆς.

30. Πρὸβλ. τὶς ἐπισημάνσεις τοῦ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, σσ. 409-462. Ὡς πρὸς τὸν ἐλλαδικὸ ὄχι, τὸ ὑπόδειγμα ἀξιοποιεῖται πολὺ εὐστοχα ἀπὸ τὸν Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, *Τὸ ὄραμα τῆς ἐλευθερίας στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία*, Ἀθήνα 1992. Τὸ ἴδιο κείμενο στὰ ἀγγλικά: «The Vision of Freedom in Greek Society», *Journal of the Hellenic Diaspora* 19/1 (1993), σσ. 5-29.

31. Ἡ ἐννοιολογικὴ ἀποσαφήνιση τοῦ ὄρου ἀφορᾶ κυρίως στοὺς John Locke, *Epistola de Tolerantia*, ἔκδοση R. Klibansky – J.W. Gough, Ὁξφόρδη, Oxford University Press, 1968 καὶ Voltaire, *Traité sur la Tolérance à l'occasion de la mort de Jean Calas*, στὸ Voltaire, *L'affaire Calas*, ἔκδοση Jacques Van den Heuvel, Gallimard, ἄ.τ., 1975, σσ. 88-194.

32. Στὴν κοινωνικὴ σύνθεση τοῦ ΕΦΣΚ καὶ στὴν ιδεολογικὴ του φυσιογνωμία ἀναφέρεται ἡ μονογραφία τοῦ Χάρη Ἐξερτζόγλου, *Ἐθνικὴ ταυτότητα στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 19ο αἰώνα. Ὁ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Ἀθήνα 1996. Ἐξ ἄλλου, στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν ἐκπονεῖται ἡ διδακτορικὴ διατριβή, *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος (1861-1923): ἡ ἐλληνικὴ παιδεία καὶ ἐπιστῆμη ὡς ἐθνικὴ πολιτικὴ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία*, ἀπὸ τὸν συνάδελφο Γιῶργο Γ. Γιαννακόπουλο.